

האיום הדמוגרפי: האוכלוסייה הישראלית "נוטשת" את הנגב והגליל

עמית אפרתי

לאורך השנים נקטו ממשלות ישראל מדיניות אסטרטגית שמטרתה לפזר את האוכלוסייה המקומית בין חלקי הארץ. חרף מדיניות זו, בשני העשורים האחרונים התחזקה בצורה משמעותית העדפתה של האוכלוסייה הישראלית לגור במטרופולין גוש דן רבתי, ומגמה זו מתבטאת ב"נטישה" הדרגתית של הנגב והגליל. כדי להתמודד עם התופעה, אשר טומנת בחובה אתגרים אסטרטגיים למדינת ישראל במישור החברתי-סביבתי ובמישור והלאומי, מתעתדת הממשלה לעודד התיישבות בנגב ובגליל באמצעות צעדים מגוונים, ובראשם תמריצים כלכליים. אולם, הפערים העצומים בין צפון ודרום הארץ למרכז בתחומי חיים רבים כגון תעסוקה, חינוך ובריאות מובילים לכך שתמריצים אלה נתפסים על ידי רוב המשפחות השוקלות מעבר לנגב ולגליל כבטלים בשישים. לשיפור המצב ממליץ מאמר זה ליישם תהליך הדרגתי שיכלול תחילה השקעה משמעותית בתשתיות המשפיעות על איכות חייהם של תושבי הנגב והגליל, כדי למנוע את המשך הגירתם השלילית מהאזור. רק כשיושלם שלב זה ניתן יהיה לנסות לעודד אוכלוסיות מיתר חלקי הארץ להתיישב באזורים אלה לצורך שיפור איכות החיים, ולא כדי ליהנות מתמריץ כספי.

מילות מפתח: פיתוח הנגב והגליל, פריפריה, מאזן דמוגרפי, תכנון מרחבי, פיזור אוכלוסין

עמית אפרתי הוא בוגר תואר שני מחקרי ביחסים בינלאומיים, האוניברסיטה העברית, ירושלים, וצוער בתכנית 'צוערים לשירות המדינה'. המחבר מודה לתא"ל (במיל) שלמה ברום ולתא"ל (במיל) רות ירון על הערותיהם.

רקע

מאז הקמת מדינת ישראל כללה מדיניות התכנון המרחבי של ממשלותיה אסטרטגיית פיזור אוכלוסין שנועדה להגן תחילה על המרחב הגיאוגרפי מפני פלישת צבאות ערב, כחלק מתפיסת הגנה מרחבית שבה מילאו יישובי הפריפריה תפקיד מרכזי במערך ההגנה על הגבול. בשלב מאוחר יותר נועדה מדיניות זו להשפיע על המאזן הדמוגרפי בין יהודים לערבים באזורי הפריפריה. במסגרת המדיניות הושקעו תקציבים נרחבים בבניית יישובים חדשים ובחיזוק יישובים ותיקים בגליל, ב"משולש", בנגב ובאזורים נוספים. על אף המאמצים, ובדומה לתמורות מקבילות ברחבי העולם במסגרתן מהגרות אוכלוסיות לערים הגדולות השוכנות במרכז הכלכלי והחברתי של מדינותיהן, בשלושת העשורים האחרונים התחזקה במידה רבה העדפתה של האוכלוסייה הישראלית לגור במרכז הארץ. מגמה זו מתבטאת במעבר מסיבי של תושבי הנגב והגליל למרכז, ובהעדפה מתמשכת של תושבי המרכז להישאר בו (טבלה 1).¹

טבלה 1: הגירה פנימית, מחוז המרכז

	2015	2014	2008	2000	1992	1985	
נכנסו	74,100	74,400	73,700	62,800	56,900	34,100	
יצאו	63,300	62,300	62,000	47,600	48,900	30,100	
מאזן	+10,800	+12,100	+11,700	+15,200	+8000	+4000	

מערכת ההעדפות המתוארת הובילה לכך שבמטרופולין גוש דן רבתי, הכולל את מחוזות המרכז ותל־אביב (מנתניה בצפון, מכבים־רעות במזרח ועד רחובות בדרום) – אזור המהווה כשבעה אחוזים משטח המדינה – מתגוררים כיום כ־40.6 אחוזים מכלל האוכלוסייה בארץ. מנגד, בנגב (נפת באר־שבע) – המשתרע מבקעת באר־שבע ועד אילת ומהווה כ־60 אחוזים משטח המדינה – מתגוררים כשמונה אחוזים מהאוכלוסייה. באופן דומה, בגליל (נפות צפת, כנרת, עכו ויזרעאל) – המשתרע מגבול לבנון ועד עמק יזרעאל ומהווה כ־16 אחוזים משטח המדינה – מתגוררים כ־15 אחוזים מכלל האוכלוסייה בארץ (טבלה 2).²

טבלה 2: פיזור האוכלוסין במדינת ישראל

	גליל (נפות צפת, כנרת, עכו ויזרעאל)	נגב (נפת באר־שבע)	מרכז (מחוזות המרכז ותל־אביב)	
אחוז משטח המדינה	16%	60%	7%	(20,770 קמ"ר)
	(3,319 קמ"ר)	(12,918 קמ"ר)	(1,479 קמ"ר)	
אחוז מתוך האוכלוסייה הכללית	15%	8%	40%	(8,380,100 איש)
	(1,322,600 איש)	(687,400 איש)	(3,407,400 איש)	

"נטישת" הנגב והגליל – איום אסטרטגי עבור מדינת ישראל בשני מישורים המישור החברתי-סביבתי

מעברם של תושבי הנגב והגליל למטרופולין גוש דן והרצון המתמשך של תושביו להישאר בו נטועים בעוצמתו החברתית והכלכלית, אשר הובילה לתפיסה הרת אסון של הקשר בין מגורים באזור זה לבין יכולתם של אזרחי המדינה לרכוש השכלה ולהיות בעלי אמצעים. אולם, בשל המחיר הכלכלי הגבוה שכרוך במגורים במרכז הארץ, תפיסה זו מובילה בעיקר את המשפחות האמידות בנגב ובגליל להגר למרכז, בעוד מעוטי היכולת נותרים בפריפריה הגיאוגרפית. התהליך המתואר צפוי להוביל להחרפת הפערים החברתיים-כלכליים בחברה הישראלית, להגברת אי-השוויון בה, לחיזוק תחושת הניכור והפיצול ולהמשך חלוקת משאבים לא מאוזנת בין חלקי הארץ.

במקביל, ביקוש היתר של האוכלוסייה הישראלית להתגורר במרכז הארץ צפוי להאפיל על איכות החיים בו.³ ראשית, הוא יוביל לבנייה מסיבית ולהקמת תשתיות תמך רבות, שיובילו לדילול הדרגתי של השטחים הפתוחים. כבר כיום, מובילים תהליכים אלו להרס חופי הים והשטחים החקלאיים, לחיסול הריאות הירוקות ואתרי הנופש והרווחה לאוכלוסייה ולמניעת חדירת מים למפלס מי התהום. ביקוש היתר אף יפגע בכושר הנשיאה של המרכז בטיפול בשפכים ובפסולת, ולכך יהיו השלכות על איכות המים ועל מידת זיהום הקרקע. בנוסף צפוי ביקוש היתר להוביל להמשך העלייה המתמדת במחירי הדיור במרכז הארץ (ולפיכך לגידול ביוקר המחיה), בשל הקושי לספק את הביקוש הגבוה.

שנית, ביקוש היתר יוביל לצפיפות אוכלוסין משמעותית במרכז מדינת ישראל, המדורגת כבר כיום כצפופה ביותר בעולם המערבי.⁴ צפיפות זו עלולה להוביל לקריסת מערכת התחבורה המקומית, כאשר נכון לשנת 2016 מדורגים כבישי ישראל כצפופים ביותר מבין המדינות המפותחות (מעל 2,500 כלי רכב לקילומטר כביש).⁵ בהיעדר תחבורה ציבורית הולמת, שימוש היתר בתחבורה פרטית ("ריבוי טבעי" של כ-500 אלף מכוניות בשנה) מוביל לכניסת כ-700 אלף כלי רכב למטרופולין תל-אביב ביום (גידול של 55 אחוזים מאז שנת 2000) ולמהירות נסיעה ממוצעת של 11 קמ"ש בכבישיו. בהקשר זה, דילול השטחים הפתוחים במרכז מאפיל על היכולת להרחיב את הכבישים הקיימים, ולפיכך התמורות הדמוגרפיות יובילו בהכרח להחרפת הפקקים, שישפיעו על יכולת ההגעה למקומות העבודה ויפגעו בצמיחת המשק. כמו כן, להמשך ההכבדה על מערכת התחבורה במרכז יש השלכות נוספות בדמות מטרדי רעש ופליטת מזהמי אוויר, הגורמים לעלייה בתמותה ובתחלואה. יודגש כי צפיפות האוכלוסין כשלעצמה אינה הבעיה. בעיר ניו יורק, לדוגמה, אשר שטחה קטן יותר מפי שניים משטח מחוזות תל-אביב והמרכז, מתגוררים

ברווחה יחסית פי שניים וחצי תושבים. ההבדל בין שני המקרים טמון בתשתיות העירוניות בניו יורק שערוכות להכיל מספר תושבים זה, ובתשתיות המקבילות בגוש דן שהוזנחו לאורך השנים. טענה זו מתבטאת בפרויקט הרכבת הקלה במטרופולין תל-אביב, שחרף אישור תוכניותיו כבר בשנת 2001, החלו העבודות בשטח רק בשנת 2015. כמו כן, כעבור שלושה חודשים מתחילת העבודות העמיד משרד האוצר את הפרויקט לבחינה מחודשת, בטענה שלא יוכל לעמוד בעומס הנובע מהקצב הבלתי צפוי של גידול האוכלוסין במטרופולין. בימים אלו, ולצד המשך העבודות, נמשכות המחלוקות בין רשויות מקומיות לגבי חלק נכבד מתוואי הפסים, והדבר צפוי לעכב עוד יותר את השלמת הפרויקט.

בהתאם לפער התשתיתי צפויה צפיפות האוכלוסין שתיווצר במרכז הארץ, ובעקבותיה הפגיעה באיכות החיים, אף לגרום להידרדרות חברתית שתתבטא בהפגנות, באי-אכיפת החוק ובפגיעה בתחושת הביטחון האישי. מצב זה עלול להוביל לאדישות לנעשה במדינה מצד תושבי המרכז, שאורח חייהם, כלכלתם וציפיותיהם דומים לאלה של אזרחי המערב, להעדפתם להשקיע בחו"ל על חשבון המשק המקומי ואף לירידתם מהארץ.⁶

המישור הלאומי

המעבר המסיבי של תושבי הנגב והגליל למרכז הארץ בשלושת העשורים האחרונים בולט ברובו המכריע בקרב הציבור היהודי, כאשר במקביל ממשיך להירשם באזורים אלה גידול דמוגרפי מהותי של האוכלוסייה הערבית. תמורות אלו מערערות את המאזן הדמוגרפי בין יהודים וערבים בנגב ובגליל, ששטחם הכולל מהווה כ-76 אחוזים משטח המדינה. **בגליל** – משנת 1961 החל שיעור האוכלוסייה היהודית לצנוח בעקביות, ובשנת 2015 עמד על 43.1 אחוזים (טבלה 3),⁷ כאשר במרכז הגליל ההררי (אזור נצרת עילית, משגב וכרמיאל) עומד שיעור היהודים כיום על 20 אחוזים בלבד.⁸

טבלה 3: מאזן דמוגרפי, מחוז צפון

2015	2014	2008	1995	1983	1972	1961	1948	
784,400	770,700	693,300	486,400	329,000	218,200	142,800	90,600	מספר הערבים אחוז הערבים
56.9%	56.8%	56.7%	51.4%	50.2%	46.1%	42.4%	63.0%	
596,000	587,900	548,800	460,500	327,000	255,700	194,300	53,400	מספר היהודים אחוז היהודים
43.1%	43.2%	43.3%	48.6%	49.8%	53.9%	57.6%	37.0%	

מגמה זו צפויה להימשך נוכח שיעורי הריבוי הטבעי השנתיים של האוכלוסייה היהודית (1.4 אחוזים) והערבית (1.7 אחוזים) בגליל,⁹ ונוכח המשך הגירתה הפנימית השלילית של האוכלוסייה היהודית ממנו (טבלה 4).¹⁰

טבלה 4: הגירה פנימית של יהודים, מחוז צפון

	2015	2014	2008	2000	1992	1985	
נכנסו	23,600	22,100	21,000	17,800	25,200	14,400	
יצאו	23,700	23,300	20,500	19,800	28,300	15,400	
מאזן	-100	-1200	+500	-2000	-3100	-1000	

תופעה דומה מתרחשת בנגב, כאשר משנת 1995 (סיום יישוב גלי העלייה מצפון אפריקה וברית המועצות לשעבר) החל שיעור האוכלוסייה היהודית לצנוח בהדרגה ובשנת 2015 עמד הוא על 59.7 אחוזים (טבלה 5).

טבלה 5: מאזן דמוגרפי, נפת באר-שבע

	2015	2014	2008	1995	1983	1972	1961	1948	
מספר הערבים אחוז הערבים	279,700 40.3%	270,400 39.8%	219,500 36.4%	95,800 22.8%	43,700 15.9%	29,800 18.5%	18,300 18.9%	13,000 91.6%	מספר הערבים אחוז הערבים
מספר היהודים אחוז היהודים	415,600 59.7%	409,200 60.2%	383,000 63.6%	323,100 77.2%	231,300 84.1%	171,400 81.5%	78,900 81.1%	1,200 8.4%	מספר היהודים אחוז היהודים

בנוסף ולצד ההגירה הפנימית השלילית של האוכלוסייה היהודית ממחוז הדרום (טבלה 6),¹¹ שיעורי הריבוי הטבעי השנתיים שלה (1.6 אחוזים) נמוכים ביותר מ-60 אחוזים מהשיעורים המקבילים בקרב האוכלוסייה הערבית (3.7 אחוזים), שמקורם בפולגמיה בקרב הבדואים.¹²

טבלה 6: הגירה פנימית של יהודים, מחוז דרום

	2015	2014	2008	2000	1992	1985	
נכנסו	28,200	27,800	26,300	26,300	37,200	16,800	
יצאו	29,700	29,600	29,600	27,300	27,700	20,300	
מאזן	-1500	-1800	-3,300	-1,000	+9,500	-3,500	

ערעור המאזן הדמוגרפי בנגב ובגליל טומן בחובו איום גיאופוליטי עבור מדינת ישראל. איום זה, נובע בעיקר מההיסטוריה הבינלאומית, המלמדת כי מיעוטים בעלי תודעה ומנהיגות לאומית המהווים רוב בטריטוריה שלהם עתידים לממש את מאווייהם הלאומיים על ידי דרישות אלימות או שקטות לאוטונומיה (הקטלונים בספרד), או לחלופין להסתפח למדינה אחרת, אולי בעלת גבול משותף (חצי האי קרים).¹³ בהתאם לכך, לא מן הנמנע שהחברה הערבית בישראל, המביעה פעמים רבות חוסר שביעות רצון מהסטטוס קוו המדיני והחברתי במדינה, תפעל כפי שפעלו בעבר מיעוטים אחרים בעולם. לפיכך, המשך התכנסות האוכלוסייה היהודית במרכז הארץ עשוי להפוך ביום מן הימים את גוש דן רבתי לעיר-מדינה ללא עורף לוגיסטי, כאשר הרצף הטריטוריאלי הערבי בין הגליל, יהודה ושומרון, הנגב, עזה וירדן יקשה מאוד את המעבר הצבאי והאזרחי בין חלקי הארץ ויהפוך לפגיע מאוד את הציבור היהודי שיהיה מרוכז במקום אחד.

אולם, תרחיש זה אינו נראה ישים בעתיד הקרוב, וכל עוד השתייכות למדינת ישראל היא החלופה האטרקטיבית ביותר עבור ערביי ישראל. כך או כך, הרי שהתגבשות רוב ערבי משמעותי בנגב ובגליל תוביל בהדרגה לכרסום גבולות הריבונות המהותיים של מדינת ישראל ולצמצום יכולתה לאכוף את החוק בהם. קשייה של הממשלה באכיפת מדיניותה כלפי הבנייה הבלתי חוקית הבדואית בנגב הם סימפטום מרכזי לכך. בנוסף, היווצרות רוב ערבי משמעותי בנגב ובגליל, שהקודים של חלקו שונים בתכלית מאלה של מדינת ישראל – בתחומי התרבות (פוליגמיה בקרב הבדואים), החוקים, צורת ההתיישבות, הדת והשפה – צפוי להשפיע באופן מכריע על אופייה ועל זהותה של מדינת ישראל.

הסיבות ל"נטישת" הנגב והגליל על ידי האוכלוסייה הישראלית

מסקר שנערך באפריל 2015 עולה כי 85 אחוזים מתושבי המרכז אינם מעוניינים לעבור לנגב ולגליל, כשרובם המוחלט ציין את היעדר מקומות התעסוקה (27

אחוזים) ואת איכות החיים הירודה (15 אחוזים) כסיבות המרכזיות לכך.¹⁴ אין זה מפתיע שהסיבות לעיל עמדו בראש מעייניהם של 78 אחוזים מתושבי הנגב והגליל אשר שקלו להעתיק את מקום מגוריהם למרכז.

בתחום התעסוקה, לדוגמה, השכר החודשי הממוצע לשכיר במחוזות תל-אביב והמרכז גבוה יותר מפי שניים מהשכר המקביל בגליל ובנגב.¹⁵ בהתאם, קבע דוח בנק ישראל לשנת 2015 שבמרחק כל 100 קילומטרים מתל-

המשך התכנסות האוכלוסייה היהודית במרכז הארץ עשוי להפוך ביום מן הימים את גוש דן רבתי לעיר-מדינה ללא עורף לוגיסטי

אביב יורדת הכנסתו הממוצעת של משק בית בכ-15 אחוזים.¹⁶ לצד זאת, שיעורי האבטלה ושיעורי המשתכרים מתחת לשכר המינימום במחוזות הדרום והצפון

גבוהים בהרבה מהשיעורים המקבילים במחוזות תל-אביב והמרכז, ואילו שיעורי השתתפות תושביהם בכוח העבודה נמוכים במידה משמעותית.¹⁷ פערים אלו נובעים מההבדלים בסוגי הפעילות הכלכלית בין המחוזות. כך, בעוד התעסוקה בנגב ובגליל מבוססת על תעשיות מסורתיות שנדדו אליהם בעקבות מחיר הקרקע הזול והתמריצים הממשלתיים, מבוססת התעסוקה במרכז בעיקר על תעשיות עילית וענפי שירותים (בנקאות, ביטוח ותוכנה)(טבלה 7).¹⁸

טבלה 7: פערים בין הנגב והגליל למרכז בתחום התעסוקה

מדד השוואה	מחוז הדרום	מחוז הצפון	מחוז תל-אביב
שכר ממוצע לחודש	7,439 ₪ (ממוקד לנפת באר-שבע)	7,035 ₪	9,444 ₪
שיעור האבטלה	6.6%	6.2%	3.7%
אחוז המשתכרים מתחת לשכר המינימום	39.8%	42.1%	33.1%
שיעור ההשתתפות בכוח העבודה מתוך כלל תושבי האזור	61.7%	58.3%	69.5%
אחוז המשרות בתעשייה עילית מכלל המשרות במחוז	22.4%	20.3%	30.15% (ממוצע מחוזות תל-אביב והמרכז)
אחוז המשרות בתעשייה מסורתית ומעורבות מסורתית מכלל המשרות במחוז	56%	66%	53.5% (ממוצע מחוזות תל-אביב והמרכז)

לשוני האמור מספר השלכות מרכזיות. ראשית, בעוד ענפי השירותים הישראליים מתחרים בינם לבין עצמם על לב הקהל המקומי, נאלצים ענפי התעשייה המסורתית להתחרות ביצרנים רבים מחו"ל (מפעלי טקסטיל מסין לדוגמה). שנית, בעוד מספר המשרות בענפי השירותים זינק בשנים האחרונות בעשרות אחוזים, מספר המשרות בתעשייה המסורתית כמעט שלא גדל, ולפיכך היצע העבודה בנגב ובגליל נותר מצומצם (ובהתאם חוסר התחרות על העסקת העובדים המקומיים). נתונים אלו, לצד פרוץ העבודה הנמוך בתעשייה המסורתית (המעלה דרישות תמידיות להתייעלות), מובילים את המעסיקים בנגב ובגליל להעסיק את העובדים המקומיים בשכר נמוך. שלישית, התבססות הכלכלה בנגב ובגליל על תעשיות מסורתיות מציבה אתגר עתידי וחוסר ודאות תעסוקתית נוכח תהליכי הדיגיטציה, האוטומציה והאינטליגנציה המלאכותית שמיתרים משרות אנושיות רבות. לצד זאת, סובלת התעשייה המסורתית בנגב ובגליל מריכוזיות גבוהה, כאשר מספר מצומצם של

מפעלי ענק כגון סודהסטרים וכי"ל מעסיקים את מרבית התושבים המקומיים. לפיכך, אם ייקלעו מפעלים אלה לקשיים או אם יבחרו להעתיק את מקום מושבם, צפוי הדבר להוות אתגר תעסוקתי לאזורים שלמים.

הפערים בולטים גם בתחום החינוך, כאשר ההשקעה השנתית הממוצעת של רשויות מקומיות בתלמיד במחוזות תל-אביב והמרכז גבוהה יותר מפי שניים מאשר ברשויות בנגב ובגליל.¹⁹ בהתאם, הציונים הממוצעים בבחינות המיצ"ב גבוהים באופן משמעותי בתל-אביב ובמרכז לעומת הדרום והצפון בכלל מקצועות הלימוד שנבדקו,²⁰ דבר המתבטא בפער בין אחוזי הזכאות לבגרות בסיסית ולבגרות בהצטיינות במחוזות השונים (טבלה 8).²¹

פערים אלה, נובעים בין היתר מתהליך התקצוב הממשלתי לחינוך, כאשר מלבד התקציב הבסיסי שמקצה הממשלה באופן כמעט שוויוני בין הרשויות המקומיות, ננקטת מדיניות של תקציב תואם (Matching) שבמסגרתה משתתף משרד החינוך בהשלמת מימון פרויקטים חינוכיים שיוזמות הרשויות. אולם, נוכח חוסר היכולת של חלק מהרשויות החלשות בנגב ובגליל לספק תקציב מינימלי לייזום פרויקטים אלה, התהליך יוצר אי-שוויון ברמת החינוך הניתנת באזורים שונים בארץ. יודגש, כי חלק מהרשויות העניות בנגב ובגליל מצליחות לחפות על הפער באמצעות גיוס תרומות ופעילות של גופי המגזר השלישי. עם זאת, התופעה יצרה בקרבן ריבוי פרויקטים נקודתיים, לא מבוקרים וקצרי טווח, המופעלים על ידי עמותות ויוצרים חוסר עקביות במערכת. כמו כן, פרויקטים אלה אינם מוכוונים מדידה ואינם מחויבים לתפוקה. הפערים הבולטים בין המחוזות מתבטאים גם בנגישות למוסדות ההשכלה הגבוהה, כשרובן המוחלט של האוניברסיטאות והמכללות ממוקמות במרכז הארץ (טבלה 8).²²

באשר לתחום הבריאות, שיעור הרופאים והאחיות המועסקים במחוזות הדרום והצפון נמוך בכ-50 אחוזים ביחס למחוזות תל-אביב והמרכז, וכן קיימים פערים משמעותיים במספר המיטות הזמינות באשפוז כללי, בטיפול נמרץ, במחלקות ילדים, בעמדות הניתוח ובמרכזי הרפואה הדחופה. פערים אלה מאריכים את זמני ההמתנה לקבלת טיפול רפואי בדרום ובצפון, מציבים סטנדרט רפואי שונה בין המקובל בהם לבין מרכז הארץ, וכן מתבטאים בשיעורים גבוהים של תמותת תינוקות ובתוחלת חיים כללית נמוכה יותר באזורים אלו. סקרים שנערכו לאחרונה אף מצביעים על כך שחלק לא מבוטל מתושבי הדרום והצפון התלוננו בשנה החולפת על היעדר שירותי רפואה דחופה באזור מגוריהם ועל כך שנאלצו לוותר על טיפול רפואי בשל שיקולי מרחק, זאת בהשוואה לשיעורים נמוכים במידה רבה במחוזות תל-אביב והמרכז (טבלה 9).²³

טבלה 8: פערים בין הנגב והגליל למרכז בתחום החינוך

מדד השוואה	מחוז הדרום	מחוז הצפון	ממוצע מחוזות תל־אביב והמרכז
ציון ממוצע בבחינות מיצ"ב (תשע"ג) בחינוך העברי			
ציון בעברית	64.3	64.3	71.1
ציון באנגלית	64.3	67.6	76.2
ציון במדע וטכנולוגיה	44.5	48.4	53.4
ציון במתמטיקה	58.7	60.9	72.3
השקעה ממוצעת של רשות מקומית בתלמיד (לשנה), בשנת הלימודים תשע"ד)	באר־שבע: 3,780 ₪ דימונה: 2,877 ₪ ירוחם: 3,572 ₪	עפולה: 3,129 ₪ טבריה: 3,663 ₪ עכו: 1,959 ₪	תל־אביב: 8,504 ₪ הרצליה: 7,608 ₪ כפר סבא: 7,196 ₪
אחוז זכאות לבגרות מקרב בני 17 (בשנת הלימודים תשע"ו)	באר־שבע: 70.5% דימונה: 63.8% ירוחם: 69.3%	עפולה: 59.7% טבריה: 60.7% עכו: 66.8%	תל־אביב: 72.2% הרצליה: 85.4% כפר סבא: 83%
זכאות לבגרות מצטיינת (בשנת הלימודים תשע"ו)	באר־שבע: 3.8% דימונה: 3.4% ירוחם: 7.9%	עפולה: 3.1% טבריה: 4.6% עכו: 4.1%	תל־אביב: 9.7% הרצליה: 14.7% כפר סבא: 10.1%
סטודנטים לתואר ראשון לפי מחוז המוסד (בשנת הלימודים תשע"ו)	14.2%	9.7%	48%

טבלה 9: פערים בין הנגב והגליל למרכז בתחום הבריאות

מדד השוואה	מחוז הדרום	מחוז הצפון	מחוז תל־אביב
שיעור הרופאים המועסקים (ל־1000 איש)	2.3	3.1	5.1
שיעור האחיות המועסקות (ל־1000 איש)	3.3	4.4	6
שיעור המיטות לאשפוז כללי (ל־1000 איש)	1.35	1.57	2.02
מיטות רפואה דחופה (ל־1000 איש)	0.09	0.16	0.14
תלונות על היעדר שירותי רפואה דחופים באזור המגורים	23%	29%	14%
שיעור המדווחים על ויתור על טיפול רפואי בגלל מרחק	17%	12%	4%
שיעורי תמותת תינוקות (ל־1000 לידות)	5.3	3.9	2.1

בהתבסס על הנתונים המוצגים, לא ניתן לצפות שהנגב והגליל יהיו נחותים באופן משמעותי ממרכז הארץ בהיבטי חיים רבים ומהותיים, ובה בעת יהיו אטרקטיביים ממנו בהיבטי התיישבות. טענה זו מתבטאת בתמורות הדמוגרפיות הנסקרות.

ניסיונות הממשלה לעודד התיישבות בנגב ובגליל אינם אפקטיביים

המאמץ הלאומי לעידוד ההתיישבות בנגב ובגליל מתחלק בין מספר רב של משרדים ממשלתיים,²⁴ כאשר חרף שיתופי הפעולה ביניהם בולט בהיעדרו גוף המתכלל את כלל הפעילויות. תפקיד זה יועד במקור למשרד לפיתוח הפריפריה, הנגב והגליל, אולם בשל מחסור בתקציבים ובמתן סמכויות בלעדיות למשרד נוצרה כפילות בתחומי פעילותו לעומת יתר המשרדים העוסקים במלאכה, ומכאן גם בלבול רב. מלבד הבעייתיות שבהיעדר גוף מתכלל, הטענה העיקרית המובאת במאמר זה היא שהסיבה המרכזית לחוסר הצלחת הממשלה לעודד התיישבות בנגב ובגליל טמונה בכך שרוב ניסיונותיה אינם מכוונים להוביל לשינוי אסטרטגי, מסדר ומקיף באיכות החיים באזורים אלו, ומנגד הם מבוססים על שתי אסטרטגיות בעייתיות: הענקת תמריצים כלכליים לפיתוח ולהתיישבות ופתרון בעיות נקודתיות בלבד. האסטרטגיה הראשונה מתבטאת, בין היתר, בהגדרת מרבית היישובים בנגב ובגליל כ'אזורי עדיפות לאומית', ומתוקף כך מוענקות למתיישבים בהם הטבות בדמות דמי חכירה מופחתים בעבור הקצאת קרקע, סבסוד הוצאות פיתוח לבנייה והטבות במשכנתה. במסגרת זו נהנים תושבי היישובים הללו אף מהטבות במס הכנסה בשיעורי זיכוי של 7–21 אחוזים מהכנסתם החודשית.

כמו כן, מציע המשרד לפיתוח הנגב והגליל כ־10,000 ש' למשפחות עולים שיעברו להתגורר בנגב ובגליל, וכן מענק מציאת עבודה או פתיחת עסק לתושבים חוזרים. בנוסף לכך ועל מנת לעודד התיישבות באמצעות יצירת מקומות תעסוקה, מעניק משרד הכלכלה והתעשייה סיוע כספי להקמת מפעלים בנגב ובגליל או להעתקת מפעלים לאזורים אלה, וכן הקלות משמעותיות במיסים למספר שנים. העסקים המקומיים נהנים גם מדמי חכירה מופחתים בעבור הקצאת קרקע לתעשייה, מלאכה, תירות ומסחר, מסובסידיות לייצור בענפים ספציפיים ומקרה הלוואות בערבות המדינה.

הסיבה המרכזית לחוסר הצלחת הממשלה לעודד התיישבות בנגב ובגליל טמונה בכך שרוב ניסיונותיה מבוססים על שתי אסטרטגיות בעייתיות: הענקת תמריצים כלכליים לפיתוח ולהתיישבות ופתרון בעיות נקודתיות בלבד

אסטרטגיית התמרוץ הכלכלי בולטת גם בתחום הדיור ובניסיונות למשוך סטודנטים לנגב ולגליל. בתחום הדיור, מסבסד המשרד לפיתוח הנגב והגליל שכר דירה לעשרות משפחות וסטודנטים ביישובים עירוניים, וכן יוזם

פרויקטים ייעודיים במועצות כפריות כדוגמת פרויקט 'בתי אגודה', המציע לאלה השוקלים התיישבות בהן לשכור דירות בשכר דירה מפוקח, כשבתום תקופת השכירות יוכלו לרכוש אותן בקיזוז דמי השכירות. לצד זאת, מממן המשרד את שנת הלימודים הראשונה של חיילים משוחררים ובוגרי שירות לאומי במכללות בנגב ובגליל, וכן יוזם תוכניות כדוגמת 'סטודנטים בונים עתיד', המציעה מלגה לסטודנטים בתמורה לתעסוקה בחברות מקומיות.

על אף אסטרטגיה זו, התמורות הדמוגרפיות הנסקרות מוכיחות שהמחיר הגבוה הכרוך בהתיישבות בנגב ובגליל, בהיבטים של תעסוקה ואיכות חיים, הופך את התמריצים הכלכליים שמציעה הממשלה להיתפס בעיני השוקלים להתיישב באזורים אלה כבטלים בשישים. יתרה מזאת, אסטרטגיית התמרון הכספי נתפסת כ"פיצוי" בעבור מעבר למקום שאינו טוב בפני עצמו ולפיכך מחזקת את התדמית השלילית של הנגב והגליל, חרף המאמצים לשפר אותה באמצעות קמפיינים, ירידים וכנסים, וכן באמצעות 'מרכז המידע לנגב ולגליל', שמעניק ייעוץ למתעניינים במעבר ומקשר אותם ליישובים ולמועצות השונות.

על אף האמור לעיל, פעולות הממשלה שנונקטות במסגרת האסטרטגיה השנייה – פתרון בעיות נקודתיות – משפיעות בצורה חיובית על ההתיישבות והפיתוח בנגב ובגליל, אם כי במידה מוגבלת. לדוגמה, בשנת 2011 נחנכה הפקולטה לרפואה בצפת, ובעקבות זאת עברו להתגורר ביישובי האזור כ-600 סטודנטים וכ-100 אנשי רפואה. עם זאת, ואף על פי שהמהלך לווה במימון רכישת ציוד רפואי מתקדם לבתי החולים בגליל ובשדרוג התשתיות הרפואיות באזור, הסטנדרט הרפואי בגליל נותר נמוך מאוד בהשוואה למרכז הארץ. כמו כן, בימים אלה ממשיכה הממשלה לעסוק במעבר של חלק מיחידות צה"ל מהמרכז לנגב. כחלק מהמהלך, המתיימר להוביל להגירת כ-3,000 משפחות אנשי קבע ליישובי האזור, הוקמו שכונות ייעודיות בירוחם, במיתר ובעומר, וכן הוקם מנהל המעבר דרומה, שתפקידו להכווין וללוות את משפחות אנשי הקבע בתהליך ההתיישבות. אולם, ומלבד העובדה שבעקבות הפרויקט עברו עד כה כ-100 משפחות בלבד, מעבר צה"ל לנגב עלול לייצר דווקא את האפקט ההפוך כאשר במסגרתו צפוי להתפנות שטח של כ-236 אלף מ"ר במרכז הארץ ובו עתידות להיבנות אלפי דירות, שעשויות להוריד את מחירי הדירות במרכז ולתמרץ רבים להתגורר בו.

באשר לעסקים קטנים ובינוניים, משרד הכלכלה והתעשייה שותף בתכנון ובהקמת פארקים לתעסוקה, וכן מפעיל מרכזי יזמות לצעירים ומרכזי עסקים שבמסגרתם ניתנים שירותי ניהול, חניכה ושיווק בעלויות נמוכות. במקביל, פרסם המשרד לפיתוח הנגב והגליל בשנת 2016 'נוהל סיוע לחברות', המציע לחברות מקומיות סיוע תקציבי בתמורה לקליטת עובדים נוספים. בנוסף, הוקם פורטל 'ביזבנגב' הממנף את תקציבי הרכש של המוסדות המרכזיים בנגב לטובת גידול

בפעילות הכלכלית של העסקים המקומיים, זאת באמצעות הגברת שיתופי הפעולה ביניהם. עם זאת, הפתרונות המוצעים אינם נותנים מענה לקשיים הבירוקרטיים הרבים שעמם מתמודדים עסקים קטנים ובינוניים בנגב ובגליל, כדוגמת קבלת היתרים לפתיחת עסק והגשת מועמדות למכרזים, והם אינם משרים באופן משמעותי את יכולתם להתחרות במקביליהם במרכז.

בתחום החינוך יזמה הממשלה מספר פרויקטים למחשוב מערכות החינוך בנגב ובגליל, במטרה לשפר את נגישות טכנולוגיית המידע לתלמידים המקומיים. בנוסף, מפעיל המשרד לפיתוח הנגב והגליל חמישה מרכזי מדע ומצוינות, המספקים לאלה חשיפה למגוון תחומים רחב. באשר לחינוך הבלתי פורמלי, המשרד מסבסד חוגי העשרה וקייטנות לכ-80 אלף ילדים, וכן מפעיל מרכזי צעירים המגבשים מענה מקיף ומוסדר לצורכי הצעירים המקומיים ומעניקים להם כלים להתפתחות אישית ומקצועית. אולם, צעדים אלו טרם הוכחו מבחינה הישגית והם אינם נותנים מענה לפערי היכולת של הרשויות בנגב ובגליל להשקיע בתלמידים המקומיים, ולפיכך אינם מבטלים את הזדקקותן לתוכניות ההשלמה שמפעילות עמותות.

בהיבט התחבורתי מקדם משרד התחבורה פרויקטים לשיפור נגישותם של תושבי הנגב והגליל למרכז, ולהפך. בנגב נבנה חלקו הדרומי של כביש 6 ונמשכת העבודה על המשכו לכיוון להבים וצומת הנגב. כן, הוכפלה תדירות הרכבת מתל-אביב לבאר-שבע. בגליל נבנה חלקו הצפוני של כביש 6 עד צומת סומך, ובעתיד תחל העבודה על המשכו לכיוון שלומי. בנוסף נסלל כביש 'הזרוע המזרחית' שיחבר בין כביש 6 באזור יוקנעם לבין צומת עמיעד ואצבע הגליל. בכך תתאפשר נסיעה רציפה (ללא רמזורים וצמתים) מהנגב דרך המרכז ועד לצפון הגליל. כמו כן, נוסף קו 'רכבת העמק' בין חיפה לבית-שאן ונבנתה מסילת עכו-כרמיאל. עם זאת, יצוין שהניסיון לקיצור זמני הנסיעה בין המרכז לנגב ולגליל עלול להרחיב את תופעת היוממות, ובהתאם לאפשר לאנשים רבים להמשיך ולהתגורר במרכז הארץ גם באם יועסקו בנגב או בגליל.

בהיבט ההתיישבותי ובמקביל לחיזוק שמעניק משרד הפנים לרשויות המקומיות בנגב ובגליל על ידי מענקי איזון ותקציבי פיתוח, המשרד לפיתוח הנגב והגליל מתקצב את הקמתם וחיזוקם של גרעיני ההתיישבות באזורים אלה. במסגרת זו, מתיישבת קבוצת אנשים המעוניינת לגור יחד ביישוב קיים, או מקימה יישוב חדש. במקביל, עומל משרד הבינוי והשיכון על תכנון יישובים קהילתיים ועיר חדשה בנגב ובגליל. אולם, להקמת יישובים חדשים יש מספר חסרונות בולטים כדוגמת הצורך בהקמת תשתיות יקרות מאפס כגון כבישים וחשמל, ובהגברת התלות בשימוש ברכב פרטי על כלל השלכותיה. בהשוואה לערים הגדולות, ביישובים קטנים אלה צפויים חוסר גיוון תעסוקתי רב יותר ונגישות מוגבלת יותר למוקדי בריאות וחינוך, ולפיכך הקמתם עלולה להחריף את הפערים הנסקרים במאמר

זה. נוסף לכך, הקמת יישובים חדשים אף תרחיב את ביזור תקציבי הממשלה המוענקים לרשויות המקומיות כחלק מהניסיון לפתח את הנגב והגליל, כאשר ביזור זה תורם כבר כיום לחולשתן של רשויות מקומיות רבות, בעיקר בגליל. בהקשר זה, יצוין שהאפקטיביות של תוכנית האשכולות האזוריים שמוביל כיום משרד הפנים ואמורה לתת מענה הולם לסוגיה זו מוגבלת, בעיקר בשל היעדר סמכויות דה פקטו לאשכולות.

מה ניתן לעשות?

התהליך לעידוד ההתיישבות בנגב ובגליל צריך לכלול מהלך דו־שלבי. ראשית, חשוב שהממשלה תשקיע תקציבים נרחבים בשיפור התשתיות המשפיעות על איכות חייהם של תושבי הנגב והגליל, כדי למנוע את המשך ההגירה השלילית מהאזור. תהליך זה מחייב הקמת גוף עצמאי במשרד ראש הממשלה, שיתכלל את פעילויות המשרדים העוסקים במלאכה, יגשר על המחלוקות ביניהם ויגבש רעיון מארגן ומסדר לפיתוח הנגב והגליל. בנוסף, חשוב שגורמים פוליטיים משפיעים ובעלי אינטרס מרכזי בפיתוח הנגב והגליל יגבו את עבודתו של גוף זה. היעדרם של גורמים אלה בלט מאוד לאורך השנים והוא נובע, בין היתר, מתת־הייצוג של אזורים אלה בכנסת ישראל. באופן מעשי, בשלב הראשוני יש לרכז את המאמצים בפיתוח שלושה תחומי ליבה ולהתמקד בערים הגדולות בנגב ובגליל כדוגמת באר־שבע, דימונה, כרמיאל וטבריה.

בתחום התעסוקה – חשוב להעביר מוסדות ציבור ומשרדים ממשלתיים לנגב ולגליל על מנת לשפר בהם את הגיוון וההיצע התעסוקתי, וכן להגדיל את תשלומי הארנונה שמקבלות הרשויות המקומיות. בנוסף, מומלץ להקים באזורים אלו עוגנים תעסוקתיים משמעותיים כדוגמת נמל תעופה בינלאומי בנבטים או בעמק יזרעאל, שיספק עשרות אלפי משרות בטווח הארוך. רצוי גם למפות את העסקים הקטנים והבינוניים בנגב ובגליל, ללמוד את צורכיהם ולשנות בהתאם את פעולות הממשלה. בהקשר זה, ובשל הקשיים הבירוקרטיים שבהם נתקלים העסקים המקומיים, חשוב לתקצב רכזי פיתוח עסקיים מטעם משרד הכלכלה והתעשייה, שימוקמו ברשויות המקומיות וייתנו מענה לבעיות בזמן אמת. כמו כן, מומלץ לשקול את תיקון חוק חובת המכרזים כך שיעניק העדפה מתקנת ונקודות זכות לעסקים קטנים ובינוניים מהנגב ומהגליל, בכל הנוגע לרכש ציבורי המבוצע על ידי משרדי ממשלה ורשויות מקומיות מכל חלקי הארץ. בנוסף, יש לשקול את שיעור מס החברות ומיסים נוספים שנגבים מחברות בינלאומיות בגין פעילות בנגב ובגליל ולהפחיתם, כדי לייצר עבורן תמריץ לפעול באזורים אלה.

בתחום החינוך – חשוב לשקול מדיניות תקצוב דיפרנציאלי לחינוך, שבמסגרתה תביא המדינה בחשבון את מצבה הכלכלי של הרשות המקומית ואת יכולתה להשקיע

בתושביה באופן עצמאי, החל מגני הילדים ובתי הספר וכלה בחינוך הבלתי פורמלי. התקצוב העודף, שאינו מחייב הפחתת תקציבים מרשויות חזקות, יפחית את תלותן של הרשויות החלשות בנגב ובגליל בארגוני המגזר השלישי, ויאפשר להן לגבש תוכניות לימודים ופעילויות העשרה מפקחות ומוכוונות מדידה (בשיתוף משרד החינוך). בתחום זה וכן בתחומים נוספים מודגש הצורך בחיזוק שיתופי הפעולה בין הרשויות המקומיות בנגב ובגליל, ולפיכך מומלץ שהממשלה תפעל להקמת מנהלת משותפת שתכלול נציגים ממשרד החינוך וראשי אגפי החינוך ברשויות השונות. בפורום זה חשוב להנגיש שירותי חינוך פורמליים ובלתי פורמליים הניתנים ברשות מסוימת (כדוגמת מגמות לימוד) לתלמידי רשויות אחרות באזור, ובהתאם יתקצב משרד החינוך באופן עודף רשויות המספקות שירותי חינוך אזוריים. מומלץ גם ליצור שיתופי פעולה בתחום הסעות התלמידים מרשות לרשות. בנוסף רצוי להקים אוניברסיטה נוספת בגליל וגם בנגב.

בתחום הבריאות – חשוב לתקן את חוק ביטוח בריאות ממלכתי כך שיכיל הגדרות מדויקות לסעיף שלפיו זכאי חבר בקופת חולים לקבל ממנה את מלוא השירותים הכלולים בסל שירותי הבריאות "באיכות סבירה, בפרק זמן סביר ובמרחק סביר". לאורך השנים כשלו הניסיונות לייצר הגדרות מדויקות למונח "סביר", ובכך מתאפשרת פרשנות רחבה של קופות החולים והענקת סטנדרט רפואי שונה בין חלקי הארץ. כצעד משלים, מוטב שמשרד הבריאות יפקח על אופן ההקצאה של קופות החולים את תקציביהן, הנשענים על תשלומי ביטוח הבריאות הממלכתי של אזרחי ישראל, בין המחוזות השונים בארץ וכן ידרוש את שקיפות התהליך. צעד זה יוכל להיעשות במסגרת התוכנית הלאומית למדדי איכות לרפואת הקהילה בישראל. נוסף לכך מומלץ להקים בית חולים חדש בנגב וכן בגליל, ולהרחיב במידה משמעותית את מספר מיטות האשפוז בבתי החולים הקיימים. חשוב גם להרחיב את מערך מוקדי הרפואה הדחופה, להקים מוקדי משיכה לאנשי רפואה ולהגדיל את מימון ההיסעים, הטיפולים ושירותי השיקום. בהקשר זה, יש לתת את הדעת על כך שהחלטות ממשלה מהשנים האחרונות שביקשו לבצע את האמור לא יושמו, בעיקר בשל הקושי התקציבי והניהולי של הרשויות המקומיות בנגב ובגליל לבצען בפועל. לכשיושלם שלב זה ותושבי הנגב והגליל עצמם יבינו את הפוטנציאל ואת הכדאיות בהישארות באזוריהם, ניתן יהיה לגשת לשלב השני ולנסות למשוך אוכלוסייה נוספת מיתר חלקי הארץ לנגב ולגליל, לא בכדי ליהנות מתמריץ כספי או מיוקר מחיה מופחת, אלא בכדי לשפר את איכות חייהם.

הערות

- 1 הלמ"ס, הגירה פנימית בין יישובים, לפי מחוז ודת, http://www.cbs.gov.il/shnaton67/st02_26.pdf
- 2 הלמ"ס, אוכלוסייה, לפי דת, מחוז ונפה, http://www.cbs.gov.il/shnaton67/st02_19x.pdf
- 3 ארנון סופר ויבגניה ביסטרוב, **מדינת תל אביב – איום על ישראל**, אוניברסיטת חיפה, 2006, עמ' 51–55.
- 4 ארנון סופר ויבגניה ביסטרוב, **ישראל דמוגרפיה 2010–2030 – בדרך למדינה דתית**, אוניברסיטת חיפה, 2010.
- 5 אורן דורי, "11 קמ"ש וזו רק ההתחלה: המספרים שמאחורי הקטסטרופה בתחבורה", **דה מרקר**, 12 בספטמבר 2016, <http://www.themarker.com/dynamo/cars/1.3065094>
- 6 מדינת תל אביב, עמ' 54–55.
- 7 אוכלוסייה לפי דת.
- 8 ניקולא יוזגוף-אורבך וארנון סופר, **בין יהוד לאיבוד הגליל – המקרה של נצרת עילית בשנים 1956–2016**, אוניברסיטת חיפה, 2016, עמ' 11.
- 9 הלמ"ס, מקורות גידול האוכלוסייה, לפי מחוז ודת, http://www.cbs.gov.il/shnaton67/st02_13.pdf
- 10 הגירה פנימית בין יישובים.
- 11 שם.
- 12 מקורות גידול האוכלוסייה.
- 13 ישראל דמוגרפיה, עמ' 46.
- 14 יאיר שלג, "יום העצמאות 2015: איך מושכים צעירים לפריפריה?", *nrg*, 24 באפריל 2015, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/690/549.html>
- 15 הלמ"ס, הכנסה והוצאה חודשית לתצרוכת למשק בית, לפי נפה, <http://www.cbs.gov.il/publications17/1677/pdf/t10.pdf>
- 16 עמירם ברקת, "בין מרכז לפריפריה: מדוע ההכנסה יורדת ככל שמתרחקים מתל אביב?", **גלובס**, 13 במאי 2016, <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001123614>
- 17 מרכז המחקר והמידע של הכנסת, נתונים על תעסוקה במחוז הדרום, 2017, <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m04031.pdf>
- 18 הלמ"ס, משרות ותמורה למשרות בתעשייה, לפי מחוז ועוצמה טכנולוגית, http://www.cbs.gov.il/publications15/1585_taassiya_2011/pdf/t41.pdf
- 19 אבי עמית, "הדירוג המלא: כמה משקיעה הרשות המקומית בכל תלמיד?", **נענע**, 14 בינואר 2014, <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1030947>
- 20 הלמ"ס, הישגים של תלמידי כיתות ח' בבחינות מיצ"ב, 2013, http://www.cbs.gov.il/shnaton67/st08_24x.pdf
- 21 נתוני משרד החינוך שנדלו ממערכת שקיפות בחינוך, http://ic.education.gov.il/QvAJAXZfc/opendoc_pc.htm?document=shkifut.qvw&host=qvsprodlb&sheet=SH02
- 22 המל"ג, נתונים לקראת פתיחת שנת הלימודים האקדמית תשע"ז, [http://che.org.il/wp-content/uploads/2016/10/%D7%9C%D7%A7%D7%98-%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A7%D7%A8%D7%90%D7%AA-%D7%A4%D7%AA%D7%99%D7%97%D7%AA-%D7%A9%D7%A-](http://che.org.il/wp-content/uploads/2016/10/%D7%9C%D7%A7%D7%98-%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A7%D7%A8%D7%90%D7%AA-%D7%A4%D7%AA%D7%99%D7%97%D7%AA-%D7%A9%D7%A-%)

0%D7%AA-%D7%94%D7%9C%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%93%D7%
99%D7%9D-%D7%94%D7%90%D7%A7%D7%93%D7%9E%D7%99%D7%
AA-%D7%AA%D7%A9%D7%A2%D7%96-.pdf

- 23 נדלה מדוחות משרד הבריאות (<https://www.health.gov.il/publicationsfiles/>)
inequality-2016.pdf) ומרכז אדווה (<http://adva.org/wp-content/uploads/2015/11/>)
health-gaps-november-20151.pdf) העוסקים באי־השוויון בבריאות.
24 פעולות הממשלה נדלו מדוחות חוק חופש המידע של המשרדים השונים בחמש השנים
האחרונות.